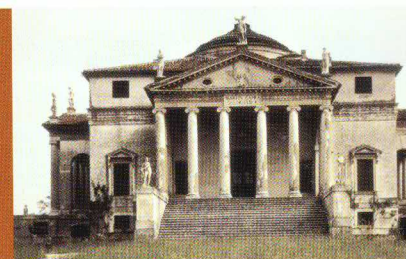

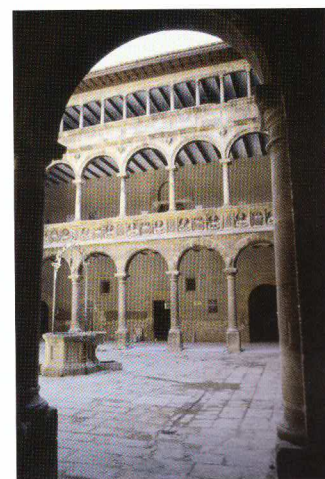
Del Renaixement a la Il·lustració

En els segles del Renaixement, el Barroc i la Il·lustració, els territoris de l'antiga Corona d'Aragó s'expressen en tres llengües: en llatí, en castellà i en català. El llatí i el castellà són les llengües usades per les elits cultes, mentre que el català és la llengua del romancer i del cançoner popular, de la prosa memorialística, dels textos religiosos, de la documentació gremial i notarial, dels llibres de comptes... i també la llengua d'alguns poetes i dramaturgs que s'han deixat sacsejar per les idees que a poc a poc han anat trasbalsant Europa.

El paper de la cort i de la impremta

Al segle xv, Ausiàs March i Joan Roís de Corella van triomfar a les corts dels reis de la Corona d'Aragó, que pertanyien a la dinastia castellana dels Trastàmara. Aleshores, una cort itinerant entre Saragossa, València i Barcelona, amb tres llengües oficials –el català, l'aragonès i el llatí–, empenyia els autors a escriure en català, encara que n'hi havia que ho feien també en castellà, com el poeta Pere Torroella. Al segle xvi, la situació va canviar radicalment. La cort reial només existia a Castella, una cort itinerant entre Toledo, Valladolid, Madrid i Granada que estimulava els autors de l'antiga Corona d'Aragó a fer servir el castellà. També a la cort del Regne de València –primer a la de Germana de Foix (ca. 1488-1537), segona esposa de Ferran el Catòlic, i després a la dels virreis d'Aragó– la llengua literària va ser majoritàriament el castellà. A poc a poc, l'aristocràcia catalana es va anar traslladant a les corts de Castella, com ho va fer Estefania de Requesens (1504-1549), dama barcelonina hereva d'una de les famílies més poderoses de Catalunya. Casada amb el cavaller castellà Juan de Zúñiga y Avellaneda –home de confiança de l'emperador Carles V (1500-1558)–, es va instal·lar a Castella el 1533 en ser nomenat el seu marit preceptor del futur rei Felip II (1527-1598). Des d'allà, va escriure cartes en català a la seva mare, la comtessa de Palamós, que són testimoni de la vida quotidiana de la cort [text 1].

Pati del Col·legi de Sant Jaume i Sant Maties de Tortosa. *Los coloquis de la insigne ciutat de Tortosa* de Despuig fan referència als reials col·legis, «que magnífica obra és».

D'altra banda, un invent tecnològic revolucionari (Gutenberg, 1450) s'havia desplegat com un castell de focs al segle XVI i havia democratitzat la lectura. La impremta posava a l'abast de molta gent el saber antic. Al començament, i com qualsevol altra llengua, el català va tenir èxit editorial i els impressors i llibreters van fer negoci amb els seus llibres. L'invent també divulgava per tot Europa idees noves, com les d'Erasmus de Rotterdam (1469-1536) o de Martí Luter (1483-1546), conegudes al territori català en part gràcies als estudiants, als funcionaris imperials i als mercaders, que viatjaven i amb ells s'enduien amunt i avall els coneixements –Francesc Eiximenis ja elogiava aquests darrers per això mateix. A partir de la tercera dècada del segle XVI, però, l'edició de textos en català –amb l'excepció dels impresos religiosos– va anar minvant. I és que l'aristocràcia i la burgesia llegien cada cop més en castellà –i en francès o en italià– perquè aquesta era la llengua de la cort i la que els donava el prestigi social que buscaven. Majoritàriament, la literatura de creació escrita en català –com la poesia o el teatre en vers i en prosa– va circular al marge de la impremta.

La cort i la impremta van fer que molts escriptors de l'antiga Corona d'Aragó no triessin l'opció del català, segurament perquè tenien ambició literària i no escrivien cartes íntimes com les d'Estefania de Requesens. El barceloní Joan Boscà (1487/92-1542), vinculat a les corts de Ferran el Catòlic i de Carles V, va introduir en la lírica el sonet i el vers *endecasillabo*, formes estròfiques i mètriques italianes que van causar un canvi fonamental en la poesia, però ho va fer en castellà, i així va influir en el seu amic i poeta Garcilaso de la Vega (ca. 1501-1536). El valencià Joan Timoneda (ca. 1518-1583), editor i llibreter, va escriure en castellà la majoria de les seves obres, i un altre valencià, Joan Lluís Vives (ca. 1492-1540), vinculat a la cort de Carles V i exiliat a Bruges, ho va fer en llatí perquè era un humanista.

De *La Gioconda* (1502-1506) de Leonardo da Vinci es valorava especialment el fet que semblés realment viva i no pas una pintura. La versemblança és un paràmetre estètic del Renaixement.

El Renaixement

El Renaixement tenia orígens italians. L'interès pels autors clàssics, el desig d'imitar-los i d'emular-los, la potenciació del llatí elegant, la voluntat de reconstruir amb criteris filològics els textos antics, l'ideal dels *studia humanitatis* –l'estudi de la llengua, la literatura, la història i la filosofia moral–, etc. es remuntaven a Petrarca (1304-1374). Al segle XVI s'hi va incorporar de ple l'atracció pel grec, que comprenia textos tan diversos com la *Poètica* d'Aristòtil, que es va recuperar i reinterpretar en la seva llengua original, i la Bíblia, que s'estudiava i s'imprimia tenint en compte les versions en llatí, grec i hebreu.

Un dels elements característics del pensament renaixentista va ser la presa de consciència de la dignitat de l'ésser humà, que el feia superior a qualsevol altre ésser de l'univers. Gràcies a la seva capacitat racional i a la seva voluntat, l'ésser humà era l'únic que no tenia una naturalesa predeterminada, l'únic que s'havia de valorar per les seves accions. La dignitat

humana només s'aconseguia amb l'educació, amb el domini dels estudis d'humanitats, que formaven individus capaços de participar activament en la vida política, social i econòmica de la comunitat on vivien. En el seu *Discurs sobre la dignitat humana* (1486), escrit en llatí, Giovanni Pico della Mirandola va defensar la llibertat com a element constitutiu de l'ésser humà, una llibertat que implicava responsabilitat per forjar el destí de cadascú. És la mateixa idea que apareix en la *Faula de l'home* (1518) de Joan Lluís Vives, preceptor privat d'origen jueu que va ser amic d'Erasme. A partir de l'explicació dels diferents papers que pot fer un actor a dalt de l'escenari, Vives evidencia com l'home pot triar entre ser «un irat i furiós lleó» o «un home compromès amb la seva ciutat i solidari» [text 2].

El diàleg –que tan bé havia utilitzat Bernat Metge– és un dels gèneres predilectes dels humanistes per difondre les seves idees. El van utilitzar en llatí Erasme de Rotterdam o Joan Lluís Vives i en italià Baldassarre Castiglione, que va escriure *Il libro del cortegiano* (1528), un dels textos que va contribuir més a dibuixar l'ideal d'home renaixentista i que va ser traduït per Joan Boscà al castellà (1534). En català va emprar el gènere el tortosí Cristòfor Despuig (1510-1574), un donzell –això és, que no era cavaller– provinent de l'oligarquia de la seva ciutat que es va casar amb Marianna Curto –filla d'una prestigiosa família de juristes tortosins– i que va ocupar càrrecs de responsabilitat política en l'Administració municipal de Tortosa (1544-1560). *Los col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa* (1557) són sis diàlegs en què tres interlocutors es passegen i reflexionen sobre temes diversos de la realitat política, eclesiàstica, social i lingüística de Catalunya. L'obra, que té connexions amb l'erasmisme, adopta una actitud crítica contra el poder temporal de l'Església i protesta per la castellanització de la noblesa catalana contemporània [text 3]. Mentre parlen, Fàbio, Lúcio i don Pedro caminen, són uns personatges versemblants situats en un marc de ficció creïble i reconoscible. Van fins al pont de Tortosa, passegen en barca per l'Ebre i enumeren els peixos, els ocells, els animals de caça i els vegetals que veuen, de manera que ens en proporcionen un catàleg preciós. Recorren els carrers tot explicant els descobriments d'antiguitats romanes que es produïen aleshores a la ciutat, aquelles monedes, làpides i restes arquitectòniques que feien les delícies dels humanistes per tot l'occident d'Europa.

El Barroc

Europa anava canviant de manera gradual. Un astrònom polonès, Nicolau Copèrnic (1473-1543), havia substituït la visió geocèntrica de l'univers per una altra d'heliocèntrica, mentre que el descobriment d'Amèrica (1492) havia significat un canvi en la concepció de la Terra. Les teories de Copèrnic havien estat condemnades per l'Església catòlica el 1616 i, anys després (1633), la Inquisició faria retractar Galileu (1564-1642) de les seves idees i llavors va ser que el científic de Pisa va mormolar aquell famós «*eppur si muove*», segons la

Els historiadors vinculats al monestir de Bellpuig de les Avellanes representen l'impuls donat a l'estudi dels documents d'arxiu al segle XVIII.

llegenda. Els conflictes bèl·lics, les sublevacions, l'escalada de preus, les crisis cerealistes, les onades de pesta, etc., van anar entenebrint els esperits i van anar fent aflorar arreu sentiments de pessimisme, d'angoixa espiritual, de desconfiança, de solitud... que es van manifestar en la consciència de la fugacitat de la vida [text 4] —expressada ja en grec i llatí pels clàssics estoics— o en el gust pels contrastos, que feien evident les llums i les ombres de l'existència. La bellesa apareixia així de costat amb la vulgaritat, el luxe i l'exuberància anaven de bracet amb la misèria o la grolleria. La poesia barroca —i la pintura—

deixa veure tot aquest rerefons ideològic amb multiplicitat de formes. Així, la sàtira burlesca s'apropia de la mitologia, que és descrita amb ulls naturalistes, realistes [text 6]. Les causes heroiques esdevenen causes insignificants, el déu Apol·lo és «aquell cotxero famós» en els versos del Rector de Vallfogona, l'introduïdor del pensament i l'estètica barroca en la literatura catalana, que segueix els models castellans i italians en voga.

D'origen tortosí, Francesc Vicent Garcia i Ferrandis (ca. 1578-1623) va ser ordenat de sacerdot a Vic (1605) i va morir a Vallfogona de Riucorb, on era rector de la parròquia. Contemporani de Luis de Góngora, Lope de Vega i Francisco de Quevedo, va gaudir d'una relativa fama en vida gràcies a una poesia escrita moltes vegades amb intenció humorística. El seu sonet dedicat «a una hermosa dama de cabell negre, que se pentinava en un terrat ab una pinta de marfil» [text 5] tracta el mateix tema que un sonet de Góngora o de Luís Vaz de Camões, amb la diferència que la dama de Garcia és morena i no pas rossa, com marcaven les pautes tradicionals. El sonet ofereix un contrast entre el color negre dels cabells i el blanc de la pinta, la mà i el coll de la dama que és una bona mostra del clarobscur barroca. Tot i anomenar-se Flora, la dama no es troba situada en un entorn bucòlic, sinó en un vulgar terrat. Poesia intel·lectual, el poema barroca és un entramat d'analogies, correspondències, paral·lelismes i contrastos.

Molt sovint, els poetes barrocs basteixen un poema amb dos temes, al més secundari dels quals li és atorgat el lloc principal. Un subtema, doncs, pot ocupar tot un sonet i el tema pot quedar reduït a l'últim vers, com passa en un de Garcia que s'acaba amb un estirabot provocatiu: «sempre, pio lector, seràs un ase», diu el vers, contundent, que fa pensar en aquell del poeta romàntic Charles Beaudelaire (1821-1867), que interpel·lava l'«*hypocrite lecteur, mon semblable, mon frère!*». Amb aquest joc d'enginy, Garcia introdueix el lector en el poema, de la mateixa manera que el pintor sevillà Diego Velázquez (1599-1660) introdueix l'espectador en el quadre de *Las Meninas* (dames de companyia).

Un altre autor barroca és el barceloní Francesc Fontanella (1622-ca. 1683). Fill del jurista i conseller en cap de Barcelona (1640) Joan Pere Fontanella, va estu-

diar dret, va participar activament en la revolta dels Segadors del 1640 i va esdevenir el capdavanter d'un cenacle literari català entusiasmada per les novetats. És autor de més de tres-centes poesies –sonets elegíacs, èglogues– i tres obres de teatre, que va escriure abans d'ordenar-se de sacerdot el 1660, després d'haver enviat per segon cop.

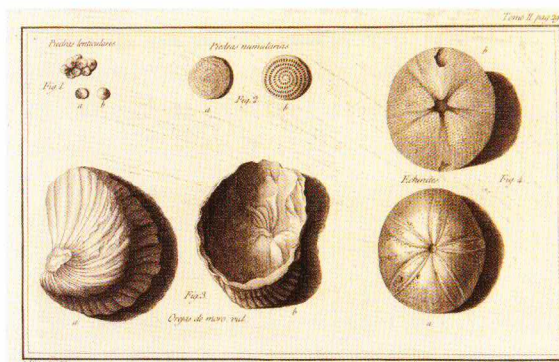
En un temps en què el teatre el representaven companyies itinerants, bàsicament castellanes, en què estaven de moda Lope de Vega i Calderón de la Barca –l'obra de William Shakespeare (1564-1616) no va ser coneguda entre nosaltres fins al segle XIX–, Francesc Fontanella va escriure *Lo Desengany* (datable durant els anys de la guerra dels Segadors) per ser representada en els cercles privats de la petita noblesa i dels ciutadans honrats de Barcelona. Dos pastors, Tirsis i Mireno, demanen l'ajut del màgic Mauro per posar remei a les seves penes amoroses i aquest els proposa de participar en la representació teatral de les noces de Venus i Vulcà (és a dir, hi ha teatre dins el teatre, com hi ha un altre quadre dins *Las Meninas*) per descobrir la solució als seus mals. Les bodes de la parella i la gelosia de Mart són tractades de manera grotesca, seguint l'exemple de les faules burlesques del seu temps [text 6]. El personatge al·legòric del Desengany, que és «lo terme dels amors», fa brollar el moralisme de la peça: davant de l'enamorament fugaç, el desengany és entès en sentit positiu –«jo só lo clar Desengany», diu– perquè permet superar la realitat evanescent i falsa.

La Il·lustració

Els intel·lectuals il·lustrats europeus es van proposar il·luminar la humanitat amb les llums de la raó. Per això van basar la ciència moderna en l'observació intel·ligent de la natura i el mètode experimental, seguint les petjades de Galileu que havien culminat en les teories del físic anglès Isaac Newton (1643-1727). D'acord amb les exigències empíriques de les ciències, la investigació històrica es fonamentava en el mètode crític, basat en la necessitat de proves documentals per confirmar la veracitat d'un esdeveniment concret. Les teories empiristes, els mètodes racionalistes i el críticisme –difosos pels enciclopedistes francesos D'Alembert, Diderot i Voltaire– eren indistingibles de la idea de progrés, que s'aplicava a tots els àmbits –el social, el polític, el cultural, etc.–, de la idea de felicitat general, de la separació del poder civil i de l'eclesiàstic, de la tolerància religiosa o del paper històric que va tenir en tot plegat la burgesia, descartada ja la preponderància que havia tingut fins feia ben poc l'aristocràcia.

Las Meninas (1656) de Diego Velázquez. En aquest quadre, el pintor juga amb el punt de vista. A l'esquerra apareix Velázquez pintant els reis, que són allà on hi ha l'espectador i només es veuen reflectits en el mirall del fons.

Dibuix del botànic valencià Antoni Josep de Cabanilles (1745-1804), que segueix les pautes classificatòries de Linné.

Als antics territoris de la Corona d'Aragó, com a la resta d'Europa, les idees il·lustrades es van difondre sobretot en acadèmies, societats literàries o tertúlies científiques fruit d'iniciatives privades que existien al marge de la borbònica Universitat de Cervera. Amb el precedent de l'Acadèmia dels Nocturns (1591-1594) de València, on els escriptors barrocs s'exercitaven, van sorgir l'Acadèmia dels Desconfiats (1700) de Barcelona, on es reunien il·lustrats austriacistes que van publicar les poesies del Rector de Vallfogona el 1703; l'Acadèmia de Bones Lletres (1729), que donaria lloc a l'actual Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona (1752); o la Junta de Comerç (1758), també de Barcelona. En totes aquestes institucions s'hi llegien dissertacions històriques o científiques i poemes, textos que eren escrits en castellà i en llatí sobretot.

El segle XVIII europeu va veure diferents moviments estètics, com el rococó, el neoclassicisme o el sentimentalisme, que a la segona meitat van coexistir, de vegades fins i tot en un mateix autor. Com havia passat als segles anteriors, la literatura culta dels antics territoris de la Corona d'Aragó estava atenta a les modes europees, que ara venien de França i d'Itàlia. L'autor més representatiu del neoclassicisme va ser Joan Ramis i Ramis (1746-1819), nascut a Maó –des del tractat d'Utrecht (1713) que havia posat fi a la guerra de Successió, l'illa de Menorca es trobava sota sobirania anglesa. El català hi va ser la llengua oficial de l'Administració fins el 1782, quan va tornar a formar part d'Espanya.

Jutge de professió, Joan Ramis va escriure les seves primeres poesies en català, castellà i llatí i va ser un dels fundadors de la Societat Maonesa de Cultura (1778-83), que es reunia a casa seva. *Lucrecia o Roma libre* (1769), tragèdia en cinc actes que reprèn un episodi de la història romana, és una exaltació dels valors de la Il·lustració burgesa: defensa la fidelitat conjugal, la virtut i la justícia en contra de la tirania. L'argument és el següent: el noble romà Col·latino, marit de Lucrecia, lloa la castedat de la seva esposa, enfront de l'opinió de Tarquino, el fill del rei de Roma que està convençut que no hi ha virtut en el cor humà. Després del fracàs del seu intent de seducció, Tarquino viola Lucrecia i ella, després de confessar al seu marit el que s'ha esdevingut, se suïcida, incapaç de viure en la deshonra. El representant de la reialesa és pèrfid i Lucrecia és l'honestedat personificada [text 7]. A finals de segle, la Revolució Francesa (1789) passaria els reis per la guillotina.

TEXT 1

Molt egrègia senyora,
[...] les noves que li puc dir de nostra salut són bones i també poria ser que nostre Senyor nos hagués fet la mercè que tots desijam, que depús demà haurà quinze dies que tinc tarda, i los pits me són un poc engruixats i he tengut los primers dies de mal de ventre, de manera que, si la cosa va avant, tinc més senyals de Catalineta que de Perico. Plàcia a nostre Senyor que sia lo que Ell serà més servit i a Ell sien fetes gràcies de tot.

[...] Don Juan, mon senyor,¹ està molt bo, guard-lo Déu, i Lluïset, per lo semblant, lo qual deixàrem en Molins de Rei per causa de la verola i rosa que hi ha ací i havia en Montserrat, i en aquella vila no hi ha res. Vui² n'he sabudes noves i està molt bonico i content ab unes hores³ que li he fetes comprar, que ja llig los salms per meravella: ha'm escrit que s'és confessat i que està molt alegre, puix no té ningun pecat.

[...] Lluïset besa les mans de vostra senyoria i diu que estudiarà molt i així ho fa, i que no serà veciat⁴ i que tostemp se recorda de vostra senyoria i la vol més que a tots nosaltres, i que vol ser català, que ja defensa la terra ab los altres patges del príncep que li diuen mal de Catalunya.

ESTEFANIA DE REQUESENS, fragments de cartes (1533-1534) a la seva mare, Hipòlita Roís de Liori, comtessa de Palamós

TEXT 2

I és així com veien els altres déus que aquell home era un mim de Júpiter, car aquest es transformava de tal manera que apareixia sota la figura d'una

1 Estefania sempre s'adreça així al seu marit

2 vui = avui

3 hores = llibre d'hores, d'oracions

4 veciat = aviciat

planta, portant una vida sense sentits, i després, en retirar-se una petita estona, retornava a l'escenari com un comediant o un actor de costums, deformat en mil aparences diferents d'animals. Diries que era un irat i furiós lleó, un llop rapaç i voraç, una astuta rabosa, una truja bruta i golafre, una tímida llebre, un gos envejós, un ase estúpid. Després d'haver representat tot això, allunyat per un moment del públic, tornava a aparèixer, alçat el teló, com un ésser prudent, just, sociable, humà, benigne, solidari, en definitiva, com un home. Tenia relacions amb els seus conciutadans, de vegades exercia el poder, de vegades l'obediència. Es preocupava, juntament amb els altres ciutadans, de tot el que té a veure amb els costums i utilitats públics, en tot, al cap i a la fi, era un home compromès amb la seva ciutat i solidari.

JOAN LLUÍS VIVES, *Fabula de homine* (1518).

Traducció de Martí Duran

TEXT 3

Lúcio. [...] Açò passa ab veritat així com ho dic, i d'aquí ve l'escàndol que jo prenc en veure que per avui tan absolutament se abraça la llengua castellana, fins a dins Barcelona, per los principals senyors i altres cavallers de Catalunya, recordant-me que en altre temps no donaven lloc ad aquest abús los magnànims reis d'Aragó. I no dic que la castellana no sia gentil llengua i per tal tinguda, i també confesse que és necessari saber-la les persones principals, perquè és l'espanyola que en tota Europa se coneix, però condemne i reprove l'ordinàriament parlar-la entre nosaltres, perquè d'açò se pot seguir que poc a poc se lleve de rael la de la pàtria i així pareixeria ser per los castellans conquistada.

Don Pedro. No estic mal ab lo que diu, que cert ja comença de passar la ratlla aquest abús, tant i més que ací, allà en València entre nosaltres. Jo tindria per bé que es consideràs per tots açò.[...]